

ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ O (Å) ÜNLÜSÜ ÜZERİNE

Hüseyin YILDIRIM*

Özet: Türk dilinin Doğu grubunda yer alan Özbek Türkçesinde biri ön damak, düz, geniş ünlü sesi ifade eden ve alfabede [Aa] ile gösterilen; diğeri ise arka damak, düz (güçsüz yuvarlak), geniş ünlü sesi ifade eden ve alfabede [Oo] ile gösterilen iki fonem bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde bünyesinde /a/ ünlüsü bulunan, genel anlamda Türkçe kökenli ortak kelimelerin, Özbek Türkçesinde bazılarının /a/, bazılarının ise /o (å)/ ile karşılandığı görülür.

Çalışmada Özbek Türkçesindeki, bünyesinde o (å) ünlüsü bulunan kelime örneklerinin, Türkmen Türkçesi ve Saha Türkçesindeki biçimlerle de mukayese ederek, aslında uzun ā ünlüsünün dilin tarihi sürecinde aldığı biçim olup olmadığı konusunda, bir değerlendirme yapılacaktır. Değerlendirme yapılırken ilgili ünlü fonemin standart Özbek Türkçesinin ana diyalekt ve şivelerindeki durumu üzerinde de kısaca durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Özbek edebî dili, uzun ünlü, o (å) fonemi, Özbek Türkçesi şive ve diyalektleri.

Giriş

Türkçede uzun ünlünün bulunup bulunmadığı meselesi yıllardır araştırmacıların zihinlerini meşgul eden kapsamlı bir konudur. Bünyesinde uzun ünlüleri barındıran lehçelerden biri Türkçenin Batı grubunda yer alan Türkmen Türkçesidir. Uzun ünlü ve diftonglar bakımından araştırmacılara kaynaklık eden diğer lehçe ise Saha Türkçesidir. Konuyla ilgili inceleme yapan araştırmacılar görüşlerini dile getirirken çoğunlukla bu iki lehçeye başvururlar.**

1. Ana Türkçede ve Türk lehçelerinde aslı uzun ünlüler bulunduğu görüşü ilk kez Otto Böhtlingk'in 1851 yılında St. Petersburg'da yayımlanan *Über die Sprache der Jakuten* adlı eserinde ileri sürülmüştür. Böhtlingk'ten sonra 1882 yılında konuya değinen Radloff ise, Ana Türkçede aslı uzun ünlülerin bulunmadığını, modern Türk lehçelerindeki uzun ünlülerin türlü ses gruplarının büzülmesi ile ortaya çıkan ikincil uzunluklar olduğunu ileri sürer. Bu tarihten sonra Türkologlar Ana Türkçede aslı uzun ünlüler bulunduğuna inananlar ve inanmayanlar olarak iki gruba ayrılır (Tekin: 1975).

* Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi Fen Edb. Fk. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edb. Böl., huseyin@gazi.edu.tr

** Kullanılan kısaltmalar: ÖT. = Özbek Türkçesi, Trk. = Türkmen Türkçesi, ST. = Saha (Yakut) Türkçesi, Ar. = Arapça, Far. = Farsça.

Türkçedeki uzun ünlülerin varlığı ve bunların nasıl ortaya çıktığı konusunda önemli araştırmalar yapan Türk ve yabancı Türkologlar'ın tarihî süreç içindeki görüş ve kuramlarını toplu olarak değerlendiren Talat Tekin, öne çıkan: Büzülme kuramı (Radloff, Vilh. Grönbech, Ligeti); vurgu kuramı (J. Németh); karşılama, giderme (telâfi) uzaması kuramı (Karl Menges); ikiz ünlü kuramı (Biyişev); hece doruğu kuramı (Şçerbak) gibi kuramları ve Karl Foy, N.N. Poppe, Martti Räsänen, Osman Nedim Tuna vb. Türkologların uzun ünlü konusundaki görüşlerini belirli başlıklar altında bir araya toplar; sonra da kendi fikrini ifade eder. (Tekin: 1975).

2. Özbek Türkçesinin, Türk dili içindeki yerini belirlemede farklı ama birbirinden uzak olmayan çeşitli görüşler mevcuttur. Özbek edebî dilinin, devirlere ayrılması konusunda, N. A. Baskakov, S. E. Malov, A. N. Samoyloviç, A. M. Şerbak, A. Usmanov gibi Türkologların tasniflerini değerlendiren G. Abdurrahmanov vd., Özbek edebî dilinin tarihini: **I. *En Eski Türk Dili*** (VII. asra kadar olan devir), **II. *Eski Türk Dili*** (VII. asırdan X. asra kadar olan devir), **III. *Orta Asya Edebî Dili*** (XI-XIV. asırlar), **IV. *Eski Özbek Edebî Dili*** (XIV-XVII. asırlar), **V. *Yeni Özbek Edebî Dili*** (XVII-XX. asır başları), **VI. *Bugünkü Özbek Edebî Dili*** (XX. asrın 30. yılları) şeklinde altı devre ayırır (Abdurrahmanov, Şükürov, Mahmudov 2008: 28-30).

Yukarıdaki tasnifin son devrinde yer alan Bugünkü Özbek edebî dili XX. asrın başlarında şekillenmeye başlar. Abdurauuf Fıtrat, Abdulla Avlâniy, Aşuralı Zâhiriy ve diğer âlimler Özbek edebî dilinin nazarî esaslarını yaratır, çeşitli sözlükler hazırlarlar. Özbek edebî dilinin kaidelerini belirlemede A. Fıtrat, A. Qâdiriy, Â. Usmân, A. Çolpân, U. Nasir gibi şahsiyetlerin eserlerinin dil hususiyetleri de dikkate alınır. XIX. asrın ikinci yarısında yazılan Muhammad Karimhoca'nın "Türkçe Kaideleri", İshâkhân İbrat'ın "Luğat"i, V. Nalivkin, N. Ostroumov ve diğer âlimlerin Sart (Özbekçe, Türkçe) dili esasında yazdığı ders kitapları, XX. asrın 20. yıllarında yazılan A. Fıtrat'ın "Sarf" ve "Nahv" eserleri ve A. Zâhiriy, Ş. Rahimiy, Q. Ramazan, Ş. Zunnun, Elbeklerin Özbek dili hakkındaki risale ve makaleleri, XIX-XX. asır matbuat dili, edebî dilinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olur. XX. asrın 30. yıllarında bugünkü Özbek edebî dilinin kaideleri şekillenip, bir dizi ders kitabı, sözlük, imla kılavuzu ve makaleler neşredilerek okullarda okutulmaya başlanır (Abdurrahmanov, Şükürov, Mahmudov 2008: 39).

3. XX. asrın 30. yıllarında şekillenmeye başlayan bugünkü Özbek Türkçesini oluşturan diyalekt ve şiveler, etnolojik noktainazardan *Karluk*, *Kıpçak* ve *Oğuz* olmak üzere üç büyük lehçede birleştirilir. Özbek edebî dilinin teşekkülünde bu üç lehçe çatısı altında yer alan şivelerinin iştirak

etmesi tabii bir hâl olmakla birlikte, bunlardan hangisinin edebî dile daha çok temel teşkil ettiği hususunda dilciler arasında görüş birliği yoktur. Kaynakların genelinde bugünkü Özbek edebî dilinin dayandığı diyalekt olarak Karluk lehçesi, özellikle bu lehçenin Taşkent-Fergana şivelerinin iştirak ettiği gösterilmektedir. Ancak bazı dilciler (X. Daniyarov, B. Toyçibayev) edebî dilin dayandığı diyalekt meselesine farklı bir görüşle yaklaşarak, bugünkü edebî dilin şekillenmesinde Kıpçak lehçelerine mensup şivelerin de aktif olarak katıldığını belirtirler (H. Camalhanov 2005: 39).

Bugünkü Özbek edebî dilinin imla ve telaffuz kaidelerini, bunun yanı sıra, fonetik sistemini, gramatik dizilişini ve leksik terkiibini kurallara bağlamada, esas itibarıyla, Taşkent-Fergana şiveleri temel alınsa da, bazı hâllerde bu şivelerin materyalleri edebî dil kaidelerine uygun gelmez (Toyçibayev, Hasanov 2004: 22).

4. Özbek Türkçesinin dayandığı bu üç ana lehçeye dahil olan belli başlı diyalekt ve şivelerle, bu lehçelerde bulunan ünlülerin durumu ile ilgili genel görüş şu şekildedir:

Karluk lehçesi: Bu lehçe *Fergana* (Namangan, Andican-Şahrihan, Oş-Özgan, Margılan-Kokan diyalektlerini içine alır), *Taşkent* (Taşkent ve Cizzah diyalektleri) ve *Karşı* (Karşı, Semerkant, Buhara diyalektleri) olmak üzere üç grubu kapsar (Toyçibayev, Hasanov 2004: 44).

Kıpçak lehçesi: Kıpçak lehçelerinin hepsinde de 9 ünlü bulunmaktadır. Bu bakımdan Kıpçak lehçesi Kıpçak grubundaki (Kazak, Karakalpak, Kırgız gibi) diğer Türk lehçeleri ile aynılık arz eder.

Kıpçak lehçesindeki 9 ünlü, onun Eski Türkçe ve eski Özbekçenin tedricen devamı olduğuna da delalet eder. Çünkü Eski Türkçe ve eski Özbekçede de 9 ünlü vardır. Bu ünlüler: i, ı, e, a, ä, ö, o, u, ü (Toyçibayev, Hasanov 2004: 66).

Oğuz lehçesi: Güney Harezmi'nin Ürgenç, Hazarasp, Hanka, Hive, Bağat, Şavat, Koşköpir ilçelerinde, Türkmenistan'ın Taşovuz vilayetinin bir kısmında, Türkistan'ın Karnak, Sayram, Karabulak, İbata köy ahalisi Oğuz lehçesinde konuşmaktadır.

Ürgenç – Hive grup şivelerinde ünlü sesler ondur: i, ı ve kısa ı, u, ü, o, ö, e, ä, a. Türkistan hududundaki Oğuz lehçesinde, yani Kuzey Özbek şivelerinde ünlü sayısı 9'dur. Bu şivelerde kısa ı fonem olarak mevcut değildir.

Oğuz lehçesinde birincil uzun ünlüler mevcuttur. Bu hususiyet onları Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinden ayırır. Aynı zamanda Özbek edebî

dilinden de bu yönden ayrılır. Çimkent vilayetine yayılan Oğuz lehçelerinde de birincil uzun ünlüler mevcuttur. Bu hudut lehçesinde 9 kısa ünlüye yine bu kadar uzun ünlü eklenerek, ünlü fonemaların sayısı 18'e ulaşmaktadır (a-a:, ä-ä:, i-i:, e-e:, ı-ı:, u-u:, ü-ü:, o-o:, ö-ö:).

Harezmi Oğuz lehçesinde kısa ve uzun ünlülerin sayısı 17'dir. Bu grup Oğuz şivelerinde esasen isim kategorisindeki kelimelerde görülür, fiil türündeki kelimelerde dağılımı çok sınırlıdır. Hatta uzunluğa sahip olan isimden fiil türetildiğinde de ünlülerin uzunluğu zayıflar ve sıradan uzunluktaki ünlüye denk hâl alır: *at – a:t, ot – ot:* gibi (Toyçibayev, Hasanov 2004: 100-101).

Gazi Âlim Yunusov 1936 yılında neşredilen tasnifinde Özbek lehçelerini: 1. Özbek-Kıpçak lehçesi, 2. Türk-Barlas lehçesi, 3. Hive-Ürgenç veya Oğuz lehçesi olmak üzere üç gruba ayırır. Özbek-Kıpçak lehçesine, Ahangaran, Mirzaçöl, Semerkant, Zarafşan, Buhara, Fergana vadisi, Kaşkaderya, Surhanderya ve diğer hudutlarda yaşayan *c-leşen* şivelerinin hepsini dahil eder.

E.D.Polivanov, Kıpçak lehçesine Orta ve Kuzey Harezmi; Kazak-Nayman, Fergana Karakalpakları; Kurama şiveleri; Kuzey Özbek şiveleri; Türkistandaki Sozak, Çalakkorgan Kıpçak şiveleri; Orta Özbek: Kırık şiveleri ve Afganistandaki Kıpçak Özbekleri şivelerini dahil eder.

A.K. Baravkov biri 1940'ta diğeri de 1953'te olmak üzere iki tasnif neşreder. Baravkov, fonetik bakımdan Özbek halk şivelerini o-laşan şiveler, a-laşan şiveler olarak 2 gruba ayırır. o-laşan şiveler Taşkent, Semerkant, Buhara, Kattakorgan, Andican, Kokan, Margılan, Karşı, Cizzah, a-laşan Çimkent, Sayram, Cambul, Marki ve Güney Kazakistan'ın bazı Özbek şiveleri (Toyçibayev, Hasanov 2004: 33-36).

5. Konumuz olan *o* (â)¹ harfinin karşıladığı ses, Özbek Türkçesindeki ünlü seslerin imlası ve telaffuzu verilirken: *o*'ya yakın bir *a*'yı karşılar, Türkçe kelimelerin ilk hecesinde ve alıntı kelimelerin uzun hecelerinde görülür, Özbekçeye has bir ünlüdür (Öztürk 2007: 295); arka damak, geniş ünlü (Toğayev vd. 2004: 32); alt geniş, arka damak, güçsüz yuvarlak ünlü, bu fonem sözcüklerin her hecesinde görülür (H. Camalhanov 2005: 56); dil arkası, yuvarlak, geniş ünlü; *k, g, y, h* ünsüzleri ile geldiğinde ön sıradan ünlü şeklinde *ince, q, ğ, x* ünsüzleri ile geldiğinde ise arka sıradan

¹ Özbek Türkçesinin bugünkü imlasında *boks, termos, mikrofon* gibi alınma kelimelerdeki /o/ ünlü fonemi de, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, /o/ ile yazılır (Toğayev vd. 2004: 32).

Özbek Türkçesindeki *O* (Å) Ünlüsü Üzerine

ünlü şeklinde kalın telaffuz edilir (Asqarova, vd. 2006: 10) şeklinde tarif edilir.

.6. “Özbek Dilinin Tarihî Gramatikası” adlı çalışmada, Özbek dilinde arka damak açık geniş *o* /ā/ ünlüsünün ortaya çıkışının uzak zamanlara dayandığını, Eski Türkçe döneminde *o* /ā/ ünlüsünün müstakil ses olarak mevcut olmadığını, ancak bu sesin ortaya çıkması için bazı Türkçe sözcüklerde zemin olduğu belirtilir. Sonra da bu sesin ortaya çıkışıyla ilgili dört sebep gösterilir. Bunlardan birincisi, Türkçe sözcüklerin başında çift elif veya medli elif ile gösterilen uzun etimolojik ā sesi ve çukur dil arkası *ķ*, *ǵ* ve spirant (sızmalı) *x* (*h*) ünsüzleri yanındaki etimolojik *a* sesi arka damak, açık geniş *o* /ā/ ünlüsünün ortaya çıkmasına sebep olan fonetik hadisedir. İkincisi, Fars-Tacik dilinden alınan *oftob*, *osman*, *bodom*, *bozor* gibi sözcüklerin Türk dilinin leksik katmanına girmesi de açık geniş *o* /ā/ sesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Üçüncüsü, Arap dilinden *oxir*, *olim*, *ulamo*, *qodir*, *zohir* gibi birçok söz Türkçe sözler terkibine girdi, bu sözleri telaffuz etme karışıklığı ortaya çıktı. Aynı şekilde, Arap dilinden *sano*, *balo*, *qori*, *ato* gibi sözler de alındı. Tıpkı bunlara benzer, Türkçe *sana*, *bala*, *qarı*, *ata* gibi sözler arasında anlam farklandırma zarureti de ortaya çıktı. Bu zaruret de açık geniş *o* /ā/ sesinin ortaya çıkışına zemin yarattı. Dördüncüsü olarak da, nazım ile yazılan eski el yazması kaynaklarda aruz vezni talebine bağlı sözcüklerde uzunluk ortaya çıkması da *o* /a:/ ünlüsünün yerleşip sabitleşmesine sebep oldu.

Türkî diller devrinde kullanılan: *a:ş*, *a:ķ*, *a:ç*, *a:ltın* gibi sözcüklerin bünyesindeki etimolojik *a:* ünlüsü de çukur dil arkası *ķ*, *ǵ* ve spirant *x* (*h*) ünsüzleri yanında gelen etimolojik *a* sesi *ķar*, *ķazan*, *ķara*, *ķaz* / *ǵaz*, *aǵız*, *aķır* > *aǵır* gibi sözcüklerde, aynı şekilde *batķaķ*, *taraķ*, *tarķaķ*, *yapraķ* gibi sözcüklerin son hecesindeki etimolojik *a:* sesi analogi kanununa uygun, arka damak açık geniş *o* /a:/ ünlüsüne geçmiştir.

Analoji kanununa göre, *art*, *tart*, *bar*, *bal*, *balta* gibi sözlerin bünyesinde de arka sıra geniş *a* sesi vasıtasıyla arka sıra dudaklanmayan açık geniş *o* /a:/ sesi ortaya çıktı. Böylece, Özbek edebî dilindeki Türkçe ile Arap ve Fars dillerinden alınan sözcüklerde anlam farklandırma derecesine ulaştı (Abdurrahmanov, Şükürov, Mahmudov 2008: 41-43).

§ 7. Özbek Türkçesinde bünyesinde *o* (ā) bulunan, genel anlamda Türkçe kökenli, tek heceli kelimelerden veya çok heceli olup ilk hecesinde *o* (ā) bulunan kelimelerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: *och* 'aç' 'aç', *och*- 'aç-' 'açmak', *ochiq*- 'açık-' 'acıkmak', *odim* 'adım' 'adım', *og*- 'âğ-' 'âğmak, yana yatmak, kaykılmak', *og'a* 'âğa' 'âğabey', *og'ri*- 'âğri-

“ağrımak”, *og'il* 'âgîl' “ağıl”, *og'riq* 'âgriq' “ağrı”, *og'iz* 'âgiz' “ağız”, *og'u* 'âğu' “zehir”, *oq'âk* “ak, beyaz”, *oq'âk*- “akmak”, *ol-* 'âl-' “almak”, *ola* 'âla' “ala, alaca”, *old* 'âld' “ön”, *olma* 'âlma' “elma”, *olti* 'âlti' “altı”, *oltin* 'âltin' “altın”, *ona* 'âna' “anne, ana”, *ong* 'ân' “akıl, şuur, bilinç”, *opa* 'âpa' “abla”, *ora* 'âra' “ara, mesafe”, *oriq* 'âriq' “arık, zayıf”, *orqa* 'ârqa' “arka”, *ort-* 'ârt-' “artmak, çoğalmak”, *ost* 'âst' “alt”, *osh* 'âş' “1. aş, 2. pilav” *osh-* 'âş' “aşmak, geçmek”, *ot* 'ât' “1. ad, isim; 2. at” *ot-* 'ât-' “atmak”, *ota* 'âta' “baba, ata”, *ov* 'âv' “av”, *ovla-* 'âvla-' “avlamak”, *ovun-* 'âvun-' “avunmak”, *oy* 'ây' “ay”, *oz* 'âz' “az”, *bobo* 'bâbâ' “dede”, *bog* 'bâg' “bağ, ip”, *bog'la-* 'bâgla-' “bağlamak”, *bola* 'bâla' “çocuk”, *boldir* 'bâldir' “baldır”, *bolta* 'bâlta' “balta”, *bor* 'bâr' “var”, *bor-* 'bâr-' “varmak, gitmek”, *bosh* 'bâş' “baş”, *bot-* 'bât-' “batmak”, *boy* 'bây' “zengin”, *chog* 'çâg' “çağ, zaman”, *choy* “(Çinceden) çay”, *chop-* 'çâp-' “1. koşmak, 2. kesmek, çapalamak”, *dolg'a* 'dâlga' “dalga”, *qobiq* 'kâbiq' “kabuk”, *qoch-* 'kâç-' “kaçmak”, *qol-* 'kâl-' “kalmak”, *qon* 'kân' “kan”, *qona-* 'kâna-' “kanamak”, *qon-* 'kân-' “kanmak, tatmin olmak”, *qop* 'kâp' “çuval”, *qop-* 'kâp-' “kapmak”, *qor* 'kâr' “kar”, *qor-* 'kâr-' “karmak, karıştırmak”, *qorish-* 'kâriş-' “karışmak”, *qora* 'kâra' “kara, siyah”, *qorin* 'kârin' “karın”, *qovun* 'kâvun' “kavun”, *qot-* 'kât-' “katı hâle gelmek, sertleşmek”, *qosh* 'kâş' “kaş”, *qoshiq* 'kâşiq' “kaşık”, *qoya* 'kâya' “kaya”, *qoz* 'kâz' “kaz”, *qoziq* 'kâziq' “kazık”, *xon* 'xân' “han (unvan)”, *xotin* 'xâtin' “hatun, kadın”, *hovuch* 'havuç' “avuç”, *soch* 'sâç' “saç”, *soch-* 'sâç-' “saçmak”, *sog* 'sâg' “sağ, sağlıklı”, *sog-* 'sâg-' “sağmak”, *sol* 'sâl' “sal”, *sol-* 'sâl' “salmak”, *son* 'sân' “sayı”, *sot-* 'sât-' “satmak”, *sovchi* 'sâvçi' “dünürücü”, *shosh-* 'şâş-' “1. acele etmek, 2. şaşırmaq”, *tog* 'tâg' “dağ”, *tog'a* 'tâga' “dayı”, *tong* 'tân' “tan, sabah”, *ton-* 'tân-' “inkar etmek”, *top-* 'tâp-' “bulmak”, *tovuq* 'tâvuk' “tavuk”, *toy* 'tây' “tay”, *toy-* 'tây-' “kaymak; sürüklenmek”, *tom* 'tâm' “1. dam, çatı, 2. tam (Ar. tâmm)”, *tomiz-* 'tâميز-' “damlamak”, *tomchi* 'tâmçi' “damla”, *tomir* 'tâmir' “damar”, *tor* 'târ' “dar”, *tort-* 'târt-' “1. çekmek, 2. tartmak”, *tos* 'tâs' “tas”, *tosh* 'tâş' “taş”, *tosh-* 'tâş-' “taşmak”, *tot-* 'tât-' “tatmak”, *yog* 'yâg' “yağ”, *yog-* 'yâg-' “yağmak”, *yoq* 'yâq' “yön, taraf”, *yoqa* 'yâqa' “yaka (giyside)”, *yol* 'yâl' “yele”, *volg'iz* 'yâlgiz' “yalnız”, *yomg'ir* 'yâmğir' “yağmur”, *yon* 'yân' “yan”, *yop-* 'yâp-' “kapatmak”, *vorug* 'yârûg' “aydınlık; parlak”, *yosh* 'yâş' “yaş”, *yot* 'yât' “yad, yabancı, el”, *yoz* 'yâz' “yaz”, *yoz-* 'yâz-' “yazmak”, *yoç* 'yây' “yay”, *yoç-* 'yây-' “yaymak, sermek”.

§ 8. Yukarıdaki bölümde verilen Türkçe kökenli kelime örneklerini Türkmen Türkçesindeki biçimlerle karşılaştırdığımızda, Özbek Türkçesindeki *o* (â)'ların büyük çoğunluğunun Türkmen Türkçesinde uzun *a* ünlüsüyle denk geldiği görülür: *och* 'âç' ↔ Trk. *aac* “aç”, *ochiq* 'âçiq' ↔ Trk. *aacik* “acıkmak”, *og* 'âg' “ağmak, yana yatmak, kaykılmak” ↔ Trk.

Özbek Türkçesindeki *O* (Â) Ünlüsü Üzerine

aag- “taşmak; aşmak; düşmek”, *og'a* 'âğa' ↔ Trk. *aaga* “ağabey”, *og'ri-* 'âgri-' ↔ Trk. *aava-* “ağrımak”, *og'u* 'âğu' ↔ Trk. *aavu* “zehir”, *oq* 'âk' ↔ Trk. *aak* “ak, beyaz”, *ov* 'âv' ↔ Trk. *aav* “av”, *oz* 'âz' ↔ Trk. *aaz* “az”, *bobo* 'bâbâ' ↔ Trk. *baaba* “dede”, *bola* ↔ Trk. *baala* “çocuk”, *bog'* 'bâğ' ↔ Trk. “bağ, ip”, *bolta* 'bâlta' ↔ Trk. *palta* “balta”, *bor* 'bâr' ↔ Trk. *baar* “var; bütün”, *bor-* 'bâr-' ↔ Trk. *bar-* “varmak, gitmek”, *boy* 'bây' ↔ Trk. *baay* “zengin”, *chog'* 'çâğ' ↔ Trk. *çaağ* “çağ, zaman”, *choy* ↔ Trk. *çay* “(Çinceden) çay”, *qol-* 'qâl' ↔ Trk. *gaal-* “kalmak”, *qon-* 'qân-' ↔ Trk. *gaan-* “kanmak, tatmin olmak”, *qop* 'qâp' “çuval” ↔ Trk. *gaap* “kap”, *gor-* ↔ Trk. *gaar-* “karmak, karıştırmak”, *qorish-* 'qâriş-' ↔ Trk. *gaariş-* “karışmak”, *qora* 'qâra' ↔ Trk. *gara* ↔ ST. *xara* “kara, siyah”, *qovun* 'qâvun' ↔ Trk. *gaavin* “kavun”, *sol* 'sâl' ↔ Trk. *saal* “sal”, *son* 'sân' ↔ Trk. *saan* “sayı”, *sovchi* 'sâvçi' ↔ Trk. *saavçı* “dünürücü”, *tog'* 'tâğ' ↔ Trk. *daağ* “dağ”, *tog'a* 'tâğa' ↔ Trk. *daayı* ↔ St. *taay* “dayı”, *tom* 'tâm' “1. dam, çatı, 2. tam (Ar. tâmm)” ↔ Trk. *taam* “ev; oda”, *tor* 'târ' ↔ Trk. *daar* “dar”, *tosh* 'tâş' ↔ Trk. *daaş* “taş”, *toy-* 'tây-' ↔ Trk. *taay-* “kaymak”, *yog'* 'yâğ' ↔ Trk. *yaag* “yağ”, *yosh* 'yâş' ↔ Trk. *yaaş* “yaş”, *yoz* 'yâz' “yaz” ↔ Trk. *yaaz* “ilkbahar”.

§ 9. Aynı paralellik Saha Türkçesinde de görülür. Yani, Özbek Türkçesinde kelimelerin ilk hecesindeki *o* (â)'lar Saha Türkçesinde genellikle uzun (ikiz) *a* biçimindedir: *och* 'âç' ↔ ST. *aas* “aç”, *ol-* 'âl-' ↔ ST. *il-* “almak”, *osh* 'âş' “1. aş, 2. pilav” ↔ ST. *as* “aş, yemek”, *osh-* ↔ ST. *aas-* “aşmak, geçmek”, *ot* 'ât' “1. ad, isim; 2. at” ↔ ST. *aat* “ad, isim”, *bog'la-* 'bâğla-' ↔ ST. *baay-* “bağlamak”, *bor* 'bâr' ↔ ST. *baar* “var”, *boy* 'bây' ↔ ST. *baay* “zengin”, *qon* 'qân' ↔ ST. *xaan* “kan”, *gor* 'qâr' ↔ ST. *xaar* “kar”, *qoz* 'qâz' ↔ ST. *xaas* “kaz”, *sol* 'sâl' ↔ ST. *aal* “sal”, *tosh* 'tâş' ↔ ST. *taas* “taş”.

Üstte 8-9-10. bölümlerde geçen örneklerden bazılarını taplo hâlinde verirsek, Özbek Türkçesindeki *o* (â) = Türkmen Türkçesinde uzun *a* = Saha Türkçesinde uzun (ikiz) *a* şeklinde paralel olduğu net biçimde görülür:

Özbek Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Saha Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>och</i> 'âç'	<i>aaç</i> (âç)	<i>aas</i>	<i>aç</i> , <i>açlık</i>
<i>oq</i> 'âk'	<i>aak</i> (âk)		<i>ak</i> , <i>beyaz</i>
<i>ol</i> 'âl'	<i>aal</i>	<i>aalay</i>	<i>al</i> , <i>kırmızı</i>
<i>ora</i> 'âra'	<i>aara</i>	<i>aara</i>	<i>ara</i> , <i>mesafe</i>
<i>ort</i> 'ârt'	<i>aart</i>	<i>aart</i> (dağ belii; geçit)	<i>ard</i> , <i>arka</i>

Hüseyin YILDIRIM

osh- 'aş-'	aaş-	aas-	aş-, geçmek
ot 'ât'	aat	aat	ad
bog' 'bâğ'	baağ	bıa	bağ, ip
bor 'bâr'	baar	baar	var
boy 'bây'	baay	baay	bay, zengin
qol- 'qâl-'	gaal-	xaal-	kal-, geride kal-
qon 'qân'	gaan	xaan	kan
qor 'qâr'	gaar	xaar	kar
qosh 'qâş'	gaaş	xaas	kaş
qoz 'qâz'	gaaz	xaas	kaz
poy 'pây'	paay	paay	pay
sol 'sâl'	saal	aal	sal
soch 'sâç'	saaç		saç
tog' 'tâğ'	daag	(tıa)	
tog'a 'tâğa'	daayı	taay	dayı
tor 'târ'	daar	taar	dar
tot 'tât'	daat		tat, lezzet
tosh 'tâş'	daaş	taas	taş
taloq 'talâq'	daalak	taal	dalak
yosh 'yâş'	yaaş	saas	yaş, yıl
yoy 'yây'	yaay	saa	yay
yoz 'yâz'	yaaz	saas	ilkbahar, yaz
yroq 'yirâq'	iraak	iraax	irak, uzak

§ 10. Yukarıdaki verilen ve bünyesinde *o* (â) ünlüsü bulunan (bk. § 7. bölüm) kelimelerin aksine Özbek Türkçesinde bünyesinde /a/ ünlüsü bulunan bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz: *achin-* 'açin-' "acımak, merhamet etmek", *alda-* 'alda-' "aldatmak", *arpa* 'arpa' "arpa", *ayiq* 'ayik' "ayı", *ayir-* 'ayir-' "ayırmak", *ayri* 'ayri' "ayrı; başka", *ayt-* 'ayt-' "söylemek", *baqir-* 'baqir-' "bağırmaq", *balchiq* 'balçik' "balçık", *balig* 'balik' "balık", *barcha* 'barça' "bütün, hep", *bari* 'bari' "hepsi, bütün", *bayroq* 'bayrâq' "bayrak", *buqa* 'buqa' "boğa", *chaq-* 'çaq-' "(böcek, yılan) sokmak, ısırmaq", *chayqa-* 'çayqa-' "çalkalamak, sallamak", *qabar-* 'qabar-' "kabarmak", *qalqi-* 'qalqi-' "kalkmak", *qalin* 'qalin' "kalın", *gamchi* 'kamçi' "kamçı", *qara-* 'qara-' "1. bakmak, 2. göz kulak olmak, ilgilenmek", *qarg'a* 'qarg'a' "karga", *qari* 'qari' "yaşlı, ihtiyar", *qarich* 'qariç' "kariş", *qarindosh* 'qarindâş' "akraba", *qayiq* 'kayik' "kayık", *qayin* 'kayin' "kayın", *qayish* 'kayış' "kayış", *qayna-* 'kayna-' "kaynamak", *qaysi* 'kaysi' "hangi", *qayt-* 'kayt-' "geri dönmek", *qaz(i)-* 'kaz(i)-' "kazmak", *qisqa* 'kışka' "kısa", *maqta-* 'maқта-' "övmek,

Özbek Türkçesindeki O (Å) Ünlüsü Üzerine

methetmek”, *saqla-* 'sakla-' “saklamak”, *salqin* 'salkin' “serin”, *sana-* 'sana-' “saymak, hesaplamak”, *sayla-* 'sayla-' “seçmek”, *sayra-* 'sayra-' “ötmek, şakılamak”, *sanchiq* 'sançik' “sancı”, *sariq* 'sariq' “sarı”, *taq-* 'taq-' “takmak”, *tamg'a* 'tamğa' “damga”, *tara-* 'tarâ-' “taramak”, *tariq* 'tarik' “dari”, *tash* 'taş' “dış”, *tashqi* 'taşqi' “dış”, *tashqari* 'taşqari' “dışarı”, *tashla-* 'taşla-' “atmak, bırakmak”, *yaxshi* 'yaxşi' “iyi; güzel”, *yaqin* 'yaqin' “yakın”, *yalang* 'yalañ' “1. boş, 2. çıplak”, *yarim* 'yarim' “yarım”, *yasa-* 'yasa' “yapmak; imal etmek”, *yassi* 'yassi' “yassı”, *yashin* 'yaşin' “yıldırım”, *yala-* 'yala-' “yalamak”.

§ 11. Üst bölümde verilen Özbek Türkçesindeki örneklerin bazılarını Türkmen Türkçesindeki durumları ile karşılaştırdığımızda kelimelerdeki ünlünün her iki lehçede de paralel olarak *a* biçiminde olduğu tespit edilmektedir: *arpa* 'arpa' ↔ Trk. *arpa* “arpa”, *ayir-* 'ayir-' ↔ Trk. *ayir-* “ayırma”, *ayt-* 'ayt-' ↔ Trk. *ayt-* “söylemek”, *balchiq* 'balçik' ↔ Trk. *palçik* “balçık”, *chaq-* 'çaq-' ↔ Trk. *çak-* “(böcek, yılan) sokmak, ısırma”, *qalqi-* 'qalki-' ↔ Trk. *gal-* “kalkmak”, *qara-* 'qara-' ↔ Trk. *gara-* “1. bakmak, 2. göz kulak olmak, ilgilenmek”, *qari* 'qari' ↔ Trk. *garri* “yaşlı, ihtiyar”, *qarich* 'qariç' ↔ Trk. *garış* “karış”, *qaysi* 'qaysi' ↔ Trk. *haysı* “hangi”, *qayt-* 'qayt-' ↔ Trk. *gayt-* “geri dönmek”, *sayra-* 'sayra-' ↔ Trk. *sayra-* “ötmek, şakılamak”, *tara-* 'tarâ-' ↔ Trk. *dara-* “taramak”, *tariq* 'tarik' ↔ Trk. *dari* “dari”, *tash* 'taş' ↔ Trk. *daş* “dış”, *yala-* 'yala-' ↔ Trk. *yala-* “yalamak”, *yasa-* 'yasa' ↔ Trk. *yasa* “yapmak; imal etmek”.

§ 12. Özbek Türkçesinde â'laşmayan örneklerin Saha Türkçesinde de, Türkmen Türkçesinde olduğu gibi, uzun olmadığı görülür: *achin-* 'açin-' ↔ ST. *ahin-* “acımak, merhamet etmek”, *ayri* 'ayri' ↔ ST. *atin* “ayrı; başka”, *baqir-* 'baqir-' ↔ ST. *bakkiraa-* “bağırma; bağırarak ağlamak”, *balig* 'baliğ' ↔ ST. *balik* ↔ Trk. *baalık* “balık”, *bari* 'bari' ↔ ST. *barı* “hepsi, bütün”, *qara-* 'qara-' “1. bakmak, 2. göz kulak olmak” ↔ ST. *xaray-* “korumak, himaye etmek”, *qayin* 'qayin' ↔ ST. *xatın* “kayın”, *qaz(i)-* 'qaz(i)-' ↔ ST. *xas-* “kazmak”, *maqta-* 'maqta-' ↔ ST. *maxtay-* “övmek, methetmek”, *tash* 'taş' ↔ ST. *tas* “dış”, *yala-* 'yala-' ↔ ST. *salaa-* “yalamak”.

§ 13. Özbek Türkçesinde ikinci hecesinde o (å) bulunan Türkçe kökenli kelimelerin bazıları kök bazıları ise türemiş kelimelerdir.

a. İkinci hecesinde *o* (å) ünlüsü bulunan örneklerden kök hâlinde olanlar (bu örneklerden bazılarının kök mü ya da türemiş mi olduğu net değildir): *arslon* 'arslân', *oyoq* 'âyâq' “ayak”, *ayron* 'ayrân', *ayoz* “ayaz”, *ayol* 'ayâl' “kadın, bayan”, *bug'doy* 'bugdây', *boshog* 'başâk' “başak”, *barmoq*

'barmoq' "parmak", *bo'ron* 'borân' "boran, fırtına", *buloq* 'bulâk' "bulak, çeşme", *chayon* 'çayân' ↔ Trk. *ıçyaan* "akrep, çıyan", *chipqon* 'çipkân' "çıban", *cho'loq* 'çolâk' "çolak; topal", *qalpoq* 'kalpâk' "kalpak", *qanot* 'kanât' "kanat", *qoplon* 'kâplân' "kaplan", *qopqoq* 'kâpkâk' "kapak", *qorong'i* 'kârânği' "karanlık", *qozon* 'kâzân' "kazan", *qulon* 'kulân' "katır", *quloch* 'kulâç' "kulaç", *quloq* 'kulâk' ↔ ST. *kulğaax* "kulak", *quyon* 'kuyân' "tavşan", *xoqon* 'xâkân' "hakan", *ilon* 'ilân' "yılan", *mashoq* 'maşâk' "başak", *o'choq* 'oçâk' "ocak", *o'rmon* 'ormân' "orman", *sog'lom* 'sâglâm' "sağlam", *soqol* 'sâkâl' "sakal", *somon* 'sâmân' "saman", *sichqon* 'siçkân' "fare, sıçan", *tovon* 'tâvân' "taban", *tovoq* 'tâvâk' "tabak", *tomoq* 'tâmâk' "damak", *tuproq* 'tuprâk' "toprak", *tuyoq* 'tuyâk' "hayvan tırnağı", *tuzoq* 'tuzâk' "tuzak", *uloq* 'ulâk' "oğlak", *uvoq* 'uvâk' "ufak", *uzoq* 'uzâk' "uzak", *yolg'on* 'yâlgân' "yalan", *yomon* 'yâmân' "kötü, fena", *yaproq* 'yaprâk' "yaprak", *yo'g'on* 'yoğân' "kalın, yoğun", *yuqori* 'yukâri' "yukarı", *yavov* 'yayâv' ↔ ST. *satu* "yaya", *yalangoch* "çıplak (*yalang*: 1. boş, 2. çıplak)".

Bazı fiillerin de ikinci hecelerinde o (â) ünlüsü bulunur: *qozon-* 'kâzân-' "kazanmak, elde etmek", *qo'por-* 'kôpâr' "koparmak, sökmek", *inon-* 'inân-' "inanmak", *ishon-* 'işân-' "güvenmek", *uyg'on-* 'uygân-' "uyanmak".

b. İkinci hecesinde o (â) ünlüsü bulunan örneklerden bazıları yapım ekleriyle türemiş örneklerdir ve ekin kendi bünyesinde o (â) ünlüsü bulunur. Mesela, fiilden isim yapma eki [oq] ile türemiş örneklerde bu ünlü ikinci ve sonraki hecelerde görülür: *baqiroq* 'bakirâk' "yaygaracı, şatamacı (*baqir-* "bağirmek)", *qochiq* 'kâçâk' "kaçak (*qoch-*: kaçmak)", *quchoq* 'kuçâk' "kucak (*quch-*: kucaklamak)", *quvnoq* "neşeli, kıvançlı (*quvon-*: sevinmek, kıvanmak)", *o'roq* 'orâk' "orak, tırpan (*o'r-*: biçmek)", *o'troq* 'otrâk' "yerleşik", *pichoq* 'piçâk' "bıçak", *yotoq* 'yâtâk' "yatak".

Aynı şekilde şu tür örneklerde de o'nun ekin kendi bünyesinde var olduğu görülür: *qopqon* 'kâpkân' "kapan", *qiron* 'kirân' "kırgın, kıran"; *o'laroq* 'olarâk' "olarak"; *munchoq* 'munçâq' "boncuk, kolye", *o'yinchoq* 'oyinçâk' "oyuncak"; *tegirmon* 'teğirmân' "değirmen", *urishqoq* 'urişkâk' "kavgacı (*urish-*: vuruşmak, kavga etmek, dövüşmek)".

c. İkinci hecesinde o (â) ünlüsü bulunan örneklerden bazıları ise ses olayları neticesinde ortaya çıkar. Mesela, sonu [a] ünlüsü ile biten fiillerden sonra, fiilden isim yapma eki [q] geldiğinde [a] ünlüsü [o (â)]'ya döner. Bu örneklerdeki o (â)'nın ikincil (ikincil uzunluk) bir o (â) olduğu belirtilebilir.: *oqsoq* 'âqsâq' "aksak (*oqsa-* "aksamak, topallamak)", *bo'yoq* 'boyâk' "boya (*bo'ya-*: boyamak)", *butoq* 'butâk' "budak, dal (*buta-*: budamak)", *qoboq* 'kâbâk' "1. kabak, 2. göz kapağı", *qaynoq* 'kaynâk' "kaynar, çok sıcak,

Özbek Türkçesindeki *O* (Å) Ünlüsü Üzerine

kaynamış (*qayna-*: kaynamak)”, *so‘roq* 'sorâk' “soru (*so‘ra-*: sormak)”, *taroq* 'tarâk' “tarak (*tara-*: taramak)”, *sanoq* 'sanâk' “sayı (*sana-*: saymak, hesaplamak)”, *tavoq* 'tayâk' “dayak' sopa”, *titroq* 'titrâk' “titrek (*titra-*: titremek)”, *yumaloq* 'yumalâk' “yuvarlak (*yumala-*: yuvarlamak)”, *yumshoq* 'yumşâk' “yumuşak (*yumsha-*: yumuşamak)”, *yamoq* 'yamâk' “yama (*yama-*: yamamak)”, *yig‘loq* 'yig‘lâk' “sürekli ağlayan, sulu göz (*yig‘la-*: ağlamak)”.

Aynı şekilde, ana fonksiyon olarak fiillerin hareket ismini ifade eden, bazen de kalıcı isimler türeten [v] eki *a* ünlüsü ile biten fiillere geldiğinde de [a] > [o]’ya döner: *undov* 'undâv' “1. haykırış, 2. ünlem (*unda-*: seslenmek, çağırma)”, *to‘lov* 'tolâv' “ödeme (*to‘la-*: ödemek)”, *yaylov* 'yaylâv' “otlak, yayla”.

§ 14. Türkçe kökenli kelimelerde mevcut olan *o* ünlüsü alınma kelimelerde de görülür. Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun *a*’lar (ā) Özbek Türkçesinde *o* (â) şeklindedir: *oqshom* 'âkşâm', *alomat* 'alâmat' “(Ar. ‘alâmet) alâmet”, *avlod* 'âvlâd' “(Ar. evlâd) evlat”, *atrof* 'ârtâf' “(Ar. etrâf) etraf”, *axloq* 'axloq' “(Ar. ahlâk) ahlak”, *bog* ‘bâg’ “bağ, bahçe”, *baqqol* 'baqqâl' “(Ar. baqqâl) bakkal”, *baxo* 'baxâ' “(Far. bahâ) baha”, *bahor* 'bahâr’ “(Far. bahâr) bahar”, *bahona* 'bahâna' “(Far. bahâne) bahane”, *bozor* 'bâzâr’ “(Far. bâzâr) pazar”, *cho‘pon* 'çopân' “(Far. çübân, şübân) çoban”, *chodir* 'çâdir’ “(Far. çâder) çadır”, *chinor* 'çinâr’ “(Far. çenâr) çınar”, *duo* 'duâ’ “(Ar. du‘â) dua”, *foyda* 'fâyda’ “(Ar. fâ‘ide) fayda”, *foiz* 'fâiz’ “(Ar. fâ‘iz) 1. yüzde, 2. faiz”, *g‘ovg‘o* 'gâvgâ’ “(Far. gâvgâ) kavga”, *xato* 'xatâ’ “(Ar. ḥatâ) hata”, *xola* 'xâla’ “(Ar. ḥâle) teyze”, *xom* 'xâm’ “(Far. ḥâm) ham, çiğ”, *xulosa* 'xulâsa’ “(Ar. ḥulâsa) hülâsa, özet”, *hoyron* 'hâyran’, “(Ar. ḥayrân) hayran, şaşkın”, *hammom* 'hammâm’ “(Ar. ḥammâm) hamam”, *harom* 'harâm’ “(Ar. ḥarâm) haram”, *hatto* 'hattâ’ “(Ar. ḥattâ) hatta, üstelik”, *hayvon* 'hayvân’ “(Ar. ḥayvân) hayvan”, *hayot* 'hayât’ “(Ar. ḥayât) hayat”, *hozir* 'hâzir’ “(Ar. ḥâzir) şimdi, hazır”, *inson* 'insân’ “(Ar. insân) insan”, *qaror* 'qarâr’ “(Ar. qarâr) karar”, *maosh* 'maâş’ “(Ar. ma‘âş) maaş”, *mol* 'mâl’ “(Ar. māl) mal”, *maqom* 'maqâm’ “(Ar. maqâm) makam, statü”, *miqdor* 'miqdâr’ “(Ar. miqdâr) miktar, sayı”, *namoz* 'namâz’ “(Far. namâz) namaz”, *saroy* 'sarây’ “(Far. serây) saray”, *shayton* 'şaytân’ “(Ar. şeytân) şeytan”, *shaffof* 'şaffâf’ “(Ar. šeffâf) şeffaf”, *shimol* 'şimâl’ “(Ar. šimâl) kuzey”, *shoir* 'şâir’ “(Ar. šâ‘ir) şair”, *shom* 'şâm’ “akşam”, *timsox* 'timsâx’ “(Ar. timsâḥ) timsah”, *unvon* 'unvân’ “(Ar. ‘unvân) unvan”, *zamon* 'zamân’ “(Ar. zamân) zaman”, *yod* 'yâd’ “(Far. yâd) yâd, anma”.

§ 15. Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun *a*’ların (ā) Türkmen Türkçesinde, bazı örneklerde kısaltılmış olsa da (Trk. *cahan* - Far. *cihân* “dünya, cihan”), çoğunlukla uzun ünlülü olarak devam ettiği görülür:

odam 'âdam' ↔ Trk. *aadam* “(Ar. âdem) adam”, *odat* 'âdat' ↔ Trk. *aadat* “(Ar. ‘âdet) âdet, gelenek”, *oxir* 'âxir' ↔ Trk. *aahir* “(Ar. âhir) ahir, son”, *olim* 'âlim' ↔ Trk. *aalim* “(‘âlim) âlim, bilgin”, *adabiyot* 'adabiyât' ↔ Trk. *edebiyaat* “(Ar. edebiyât) edebiyat”, *javob* 'cavâb' ↔ Trk. *coğaaap* “(Ar. cevâb) cevap”, *johil* 'cahil' ↔ Trk. *caahul* “(Ar. câhil) delikanlı; cahil”, *devor* 'devâr' ↔ Trk. *diivaar* “(Far. dīvār) duvar”, *do'kon* 'dokân' ↔ Trk. *dükaan* “(Ar. dukkân) dükkân”, *hisob* 'hisâb' ↔ Trk. *hasaap* “(Ar. hisâb) hesap”, *havo* 'havâ' ↔ Trk. *hovaa* “(Ar. hevâ) hava”, *kitob* 'kitâb' ↔ Trk. *kitaap* “(Ar. kitâb) kitap”, *pora* 'pâra' “rüşvet” ↔ Trk. *paara* “(Far. pâre) para”, *soat* 'sâat' ↔ Trk. *saagat* “(Ar. sâ‘at) saat”, *shoh* 'şâh' ↔ Trk. *şaa* “(Far. şâh) şah, padişah”, *toza* 'tâza' “(Far. tâze) temiz” ↔ Trk. *täeze* “yeni”, *vijdon* 'vicdân' ↔ Trk. *vijdon* “(Ar. vicdân) vicdan, insaf”.

§ 16. Yukarıda gösterildiği üzere, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun *a*'lar Özbek Türkçesinde o (â) şeklinde iken, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki kısa *a*'ların ise Özbek Türkçesinde aynen *a* şeklinde devam ettiği görülür: *baxt* 'baxt' “(Far. baht) baht”, *farq* 'farq' “(Ar. fark) fark”, *g'am* 'gam' “(Ar. gamm) gam, acı, dert”, *g'arb* 'garb' “(Ar. garb) batı”, *xabar* 'xabar' “(Ar. haber) haber”, *hafta* 'hafta' “(Far. hefte) hafta”, *xalq* 'xalk' “(Ar. halk) halk”, *harb* 'harb' “(Ar. harp) harp, savaş”, *xat* 'xat' “(Ar. hatt) hat, yazı”, *qahr* 'qahr' “öfke”, *qalb* 'qalb' “(Ar. qalb) kalp, yürek”, *qal'a* 'kal'a' “(Ar. kal'a) kale”, *qalam* 'qalam' “(Ar. qalem) kalem”, *rahmat* 'rahmat' “(Ar. rahmet) rahmet; teşekkür”, *san'at* 'san'at' “(Ar. san'at) sanat”, *sandiq* 'sandiq' “(Ar. sandūq) sandık”, *şafaq* 'şafaq' “(Ar. şefağ) şafaq”, *şarq* 'şarq' “(Ar. şarq) doğu, şark”, *taxt* 'taxt' “(Far. taht) taht”, *taxta* 'taxta' “(Far. tahte) tahta”, *vatan* 'vatan' “(Ar. vaṭan) vatan”, *zarar* 'zarar' “(Ar. zarar) zarar”.

§ 17. Özbek Türkçesinde olduğu gibi, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki kısa *a*'lar Türkmen Türkçesinde de çoğunlukla aynen korunmuştur: *asr* 'asr' ↔ Trk. *asir* “(Ar. ‘aşr) asır”, *g'aflat* 'gaflet' ↔ Trk. *gaflet* “(Ar. gâflet) gaflet; bilgisizlik”, *halqa* 'halka' ↔ Trk. *halka* “(Ar. halka) halka”, *harf* 'harf' ↔ Trk. *harf* “(Ar. harf) harf”, *maqsad* 'maksad' ↔ Trk. *maksat* “(Ar. maqşad) amaç, maksat”, *parcha* 'parça' ↔ Trk. *parça* “(Far. pārçe) parça”, *vaqt* 'vaqt' ↔ Trk. *vaqt* “(Ar. vaqt) vakit”.

§ 18. “Özbek Tiliniñ Tarihî Grammatikası” adlı eserde gramerle ilgili farklı konularda örnek olarak kullanılan ve değişik sayfalardan aldığımız, şu örneklerle bakarsak: *ul uluğrāk kişi* ... (Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis)-sy.121, *Ahmadcân nâmlik bir kattarāk bāla erdi* (Furkat)-sy.121, *yana tün-kün bārdular* (Tefsir)-sy.281, *yāymı küçlük tārtar edi* (Baburnâme)-

Özbek Türkçesindeki *O* (Å) Ünlüsü Üzerine

sy.284, üçüncüsü *halāyıkka yumşāk sözlāmāk tedi* (Nehcü'l-Ferâdis)-sy.284, *on törtünç āy kâbi bolğay* (Tefsir)-sy.287, *töşni aniñ āldında qoydılar* (Şecere-i Terâkime)- sy.292, *bu kārni tāğ başındın keltürgil* (Nehcü'l-Ferâdis)- sy. 295, *şakardur ul āğız yā pista, bilmām* (Lûtfi)-sy.304, *ul tāğlarda rasmdur kim, tāşlarda abyāt... bitip qazurlar* (Baburnâme)-sy.308, *hān aytdı andağ hātun ne yerdin tāpılır ki* (Şecere-i Terâkime) –sy.310, ... *hazān yafrāğı-dek bārdım* (Bâbur)-sy.311, *bu bār āstıda kad nigun boldı-la* (Munis)-sy.318, *on āt ala, on āt kāra, on āt boz* (Kıssa-i Rabguzî)-sy.357 (Abdurrahmanov, Şükürov, Mahmudov 2008) bugünkü standart Özbekçede bünyesinde *o/ā/* bulunan kelimelerin, tarihî dönemde *ā* şeklinde uzun ünlülü olduğu görülür. Arap harfli metinlerde uzun olan *a* ünlüsünü işaret etmek için çift elif ya da medli elif kullanılır.

§ 19. Alınma kelimelerin köklerinde mevcut olan uzun *a* ünlüsünün Özbek Türkçesinde *o* (å) ile karşılanması hadisesi, alınma menşeli eklerde de görülür. Farsça kaynaklı, isimden isim türeten bazı eklerdeki uzun *a* ünlüsü de Özbek Türkçesinde *o* (å) şeklindedir:

• Far. +dār = *dindor* 'dindâr' "(Ar. dīn + Far. dār) dindar", *hasildor* "verimli" (*hosil*: verim, ürün), *qarzdor* "borçlu (*qarz*: borç)", *dongdor* "ünlü, şöhretli (*dong*: ün, şöhret)".

• Far. hāne = *oshxona* "yemekhane, mutfak", *choyxona* "çayhane, kahvehane", *yotoqxona* "yatakhane, yurt", *darsxona* "dershane, sınıf", *kasalxona* "hastane (kasal: hasta)", *ishxona* "iş yeri, ofis".

• Far. +kār = *riyokor* "(Ar. riyā + Far. -kār) riyakâr, iki yüzlü", *o'ymakor* "oymacı, nakış ustası", *hamkor* "mesai arkadaşı", *havaskor* "(Ar. heves + Far. -kār) hevesli", *ijodkor* "sanatçı, kaşif", *shifokor* 'şifâkâr' "(Ar. şifâ' + Far. -kār) doktor, şifakar".

• Far. +zār = *olmazor* "elmalık (*olma*: elma)", *lolazor* "(Far. lāle-zār) lalezar" *gulzor* 'gulzâr' "gül bahçesi".

§ 20. Burada dikkati çeken bir diğer önemli nokta, Farsça eklerde olduğu gibi, Türkçe kökenli bazı eklerde de *o* (å) ünlüsü bulunmasıdır. Yapısında *o* ünlüsü bulunan ek örneklerinin Türkmen Türkçesinde de uzun ünlülü olduğu görülür. Bu durum ilgili eklerin etimolojisi ile ilgili yapılacak değerlendirmelere ipucu verir niteliktedir.

• Bu eklerden biri dereceleme ve karşılaştırma ifade eden +roq ekidir: *chiroyliroq* "daha güzel", *eskiroq* "daha eski", *kattaroq* "daha

büyük”, *kengroq* “daha geniş”, *qiyinroq* “daha zor”, *kuchliroq* “daha güçlü”, *pastroq* “daha kısa”, *torroq* “daha dar”, *uzoqroq* “daha uzak”, *yaxshiroq* “daha güzel”, *yangiroq* “daha yeni”.

Aynı ekin Türkmen Türkçesinde de uzun ünlülü olduğu görülür (Trk. +raak / +rääk): *aağraak* “daha ak, biraz ak”, *aşaaakraak* “daha aşağı”, *köprääk* “biraz çok, daha çok”, *tääzerääk* “biraz yeni”, *yıraakraak* “daha uzağa”.

• Genellikle, bir nesnenin mevcut olduğu, bulunduğu yeri belirten isimler türeten +loq isimden isim yapma ekinde de bu ünlü bulunur: *ovloq* 'ävllâq' “avlak, av yeri”, *qishloq* 'kişlâq' “köy”, *qumloq* “kumsal”, *po'stloq* “küçük kabuk (*po'st* “kabuk”) kabuk”, *o'tloq* 'otlâq' “otlak”, *toshloq* 'taşlâq' “taşlı yer, taşlık”; *baqaloq* “şişman, tombul (*baqa*: kurbağa)”, *bo'taloq* 'botalâq' “küçük deve yavrusu (*bo'ta*: deve yavrusu)”.

• Ana fonksiyon olarak meslek, fikir, zaman, akrabalık gibi yönlerden “ortaklık, birliktelik, beraberlik, aynılık” bildiren isimler ve sıfatlar türetir +dosh (+dâş) isimden isim yapma ekinde de o (â) ünlüsü mevcuttur: *yo'ldosh* “yoldaş”, *asrdosh* “çağdaş”, *vatandosh* “hemşehri, vatandaş”, *kursdosh* “sınıf arkadaşı”, *qondosh* “kandaş (aynı atadan doğmuş)”, *qarindosh* “akraba”, *qardosh* “arkadaş, dost”, *maslakdosh* “fikirdaş”, *fikrdosh* “fikirdaş”, *suhbatdosh* “sohbet arkadaşı”, *sinfdosh* “sınıf arkadaşı”.

Bu ekin Türkiye Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uymaması da dikkat çekicidir: *arkadaş*, *gönüldaş*, *sırdaş*, *yoldaş*, *meslektaş*, *ülküdaş*.

• Fiillerin hareket isimlerini yapan mastar eki –moq yapısında o (â) ünlüsü bulunan bir diğer ektir. Bu ek Özbek Türkçesinde her zaman tek şekillidir: *bormoq* “varmak, gitmek”, *bezamoq* “bezemek, süslemek”, *bilmoq* “bilmek”, *kelmoq* “gelmek”, *tashlamoq* “atmak, fırlatmak”.

Aynı ek Türkmen Türkçesinde -mak /-mek şeklinde kısa ünlülü olsa da, ekten sonra yönelme hâli eki geldiği zaman ek ünlüsünün ikincil bir uzun ünlü tarzında uzaması dikkat çekicidir: *almak* – *almaağa*, *bilmek* – *bilmääğe*, *gelmek*– *gelmääğe*.

Sonuç olarak, yaklaşık iki asra yakın süredir ilk başlangıçta Türkçede uzun ünlülerin olup olmadığı, daha sonraki dönemlerde ise genel görüşlere göre Türkçede uzun ünlü olduğu ancak bunların aslı uzun ünlü olup olmadığı Türk ve yabancı Türkologlar tarafından tartışılmış ve

Özbek Türkçesindeki *O* (Å) Ünlüsü Üzerine

çeşitli kuramlar ileri sürülmüştür. Bugünkü dönemde, İlk Türkçe ve Ana Türkçeden beri uzun ünlülerin varlığı araştırmacıların çoğu tarafından kabul görmektedir.

Türkçede birincil uzun ünlünün var olmadığı kabul edilse bile, dilin tarihi süreci içerisinde değişik ses hadiselerinden dolayı uzun ünlüler ortaya çıktığı, bunların bazılarının da daha sonraki dönemlerde, bu defa da kısalma eğilimi gösterdiği aşikârdır.

Uzun ünlülerin ortaya çıkışı ve daha sonraki dönemler de ise kısalma eğilimi göstermesi süreci bugün de devam etmektedir. Meselâ, ğ (yumuşak g) sesinin erimesiyle, Türkmencede *dēl* “değil”, Türkiye Türkçesinde bazı ağızlarda *dööl* “değil” (fakat, *döl* “nesil, zürriyet; yavru”); Türkiye Türkçesi ağızlarında *ool* (öl) “oğul”, *olum* “oğlum” (fakat, *ol-* “olmak”), Saha Türkçesinde *uol*; Türkiye Türkçesinde söyleyişte *aac* (āc) “ağaç” örnekleri bu süreci sanki gösterir niteliktedir. Belki de bu gelişim süreci içinde bu uzun söyleyişler de zamanla kısılacak ve *ol-* “olmak” ile *ol* “(öl) oğul” eş sesli hâl alabilecektir.

Yukarıdaki örnekler de, Özbek Türkçesindeki *o* (å)’nın, Türkmen Türkçesi ve Saha Türkçesinde bugün varlığını devam ettiren, genel Türkçedeki aslı ve ikincil uzun ünlü *a*’nın aldığı biçim olduğunu göstermektedir. Dilin tarihî sürecinde bünyelerinde ayırt edici ünlü farklılığı görülen en belirgin örneklerden *tosh* ‘taş’ “taş” ↔ Trk. *daaş* ↔ ST. *taas* “taş” ve *tash* ‘taş’ “dış (*tashqi* ‘taşkı’ “dış”, *tashqari* ‘taşkari’ “dışarı””)” ↔ Trk. *daş* “dış” ↔ ST. *tas* “dış” kelimelerinde olduğu gibi, yukarıda verilen bir çok örnek bunu ispatlamaktadır.

Aynı şekilde Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun *ā* ünlüsünün Özbek Türkçesinde /o (å)/ ile; bunun aksine kısa olan *a* ünlüsünün ise /a/ ile karşılanması da uzun *ā*’nın alfabede aldığı *o* (å) biçimi olduğunu göstermektedir.

Bu ünlü Özbek Türkçesinin üç ana lehçesinden, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde (*a*’layıcı şiveler) uzun *a* veya normal *a* ünlüsü biçiminde telaffuz edilirken, bugünkü standart Özbek Türkçesinin dayandığı Karluk lehçesinde (*o*’layıcı şiveler) – özellikle Taşkent, Fergana, Margılan diyalektleri - arka sıra düz geniş *å* olarak telaffuz edilmektedir. Diğer *a*’layıcı Özbek şivelerinde de bu ses Özbek edebî dili ve standart dilin dayandığı *o*’layıcı şivelerin tesirinde yaygınlaşmış ve ve yaygınlaşmaya da devam etmektedir.

Elbette, canlı olan dilin gelişim sürecinde Özbek Türkçesinin dayandığı diyalektlerin ve edebî dilin getirdiği standarlaşmanın tesiriyle *o* (â) harfinin karşılıdığı sesinin yaygınlaşması doğaldır. Ancak bu sesin tarihî bakımdan değerlendirildiğinde genel anlamda Türk dilindeki uzun ünlüye paralel gelmesi / denk gelmesi aslî veya ikincil uzun *ā* ünlüsünün Özbek Türkçesinde varlığı konusunda değerlendirme yapmamıza imkan vermektedir.

KAYNAKÇA:

- ABDURRAHMANOV, G., Ş. Şükürov, Q. Mahmudov: (2008), Özbek Tilining Tarihî Grammatikasi, Özbekistan Faylasuflari Milliy Camiyati Naşriyati, Taşkent.
- ASQAROVA, M., R. Yunusov, M. Yoldaşev, D. Muhammedova: (2006), Özbek Tili Praktikumî, İqtisad-Maliya, Taşkent.
- BERDAK, Yusuf, Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük, Taşkent, 1993.
- Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe İzahlı Lugat, Taşkent, 1997.
- CAMALHANOV, H.: (2005), Hazirgi Özbek Adabiy Tili, Talqin Naşriyat, Taşkent.
- KARA, Mehmet: (2000), Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), Kültür Bakanlığı yay., Ankara.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih: (1999), Yakut (Saha) Türkçesi Grameri, TDK yay., Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan: (2007), Özbek Türkçesi (Türk Lehçeleri Grameri, Editör Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ, Ankara.
- TEKİN, Talat: (1975), Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler, Hacettepe Üniversitesi yayımları, Ankara.
- TOĞAYEV, Tolqin, G. Tavaldiyeva, M. Akramova: (2004), Özbek Tilining Kirill va Latin Alifbalaridagi İmla Luğati, Şark Naşriyati, Taşkent.
- TOYÇİBAYEV, B. B. Hasanov: (2004), Özbek Dialektologiyasi, Abdulla Qadirov Namidagi Halk Merasi Naşriyati, Taşkent.
- Türkçe Sözlük, TDK yay., Ankara, 2005.